

Потім, як я вже сказав, послання ех абґурто пере́ходить до технічно-організаційних питань (с. 336—9): вибору старшини, приймання членів, порядку братських зборів, апеляції на братський суд до львівського братства, до львівського кліросу або до єпископа (се був час, коли львівський єпископ був одиноким православним владикою для Волині й дальшої України) — але ніяк не до судів світських і в закінченні сього і всього писання львівські братчики просять матеріальної підмоги від нової філії:

Прочее же поминайте, братіє, нищету нашу и печал(ь) нашу, яко смири с(я) в персть душа наша и прилипе земли утроба наша Тъм-же въ бѣдахъ благодотребни бывайте. Якоже иногда ап. Павел и прочии апостоли собравше отсылаху во Іерусалим на утѣшение церкви милостыню, тако и вы творѣте, елико сам Бог положит на сердца ваши (с. 339).

Таке се послання. Як бачите з наведених цікавіших уривків, з чисто літературного, естетичного, емоційного становища в нім небагато цікавого. Але воно, повторюю, дуже цінне і цікаве як виклад братської ідеології й підсумок чвертьвікової роботи і досвіду провідників братського руху.

Хто був автором його? Перше ім'я, що приходить на гадку, поставивши питання, се, розуміється, — ректор львівської братської школи Іван Борецький. На братських зборах Томиної неділі 1604 р. «він прийнятий був од усього братства до школи за ректора»¹, і поруч нього ми не знаємо в тім часі рівного йому літератора в братському кругу. Але 1611 р.² він був уже правдоподібно в Києві як священник церкви Воскресіння: коли він туди пішов з братства, не знати. Нічого неможливого нема в тім, що 1609 р. він був іще у Львівським братстві.

Як ні — можна б подумати на братського писаря того року Василя Євстафієвича; який з нього був літератор, не знати, але він мав багато роботи в братстві, так що братчики «для забавъ и трудностей вшелякихъ поступили му на рок по зол. 7».

Але поки нема певного доводу, що в 1609 році Борецького в братстві вже не було, я думав би на нього!

М. Смотрицький та його «Тренос»³. Ще один твір у довгим ряді теологічних писань першого відродження, як останню ланку в сім ланцюгу, я хочу поставити тут — «Тренос»

¹ Братські протоколи — Архив Ю. З Р І. XI с 68.

² Голубева «История Киев. Акад.» с 214.

³ «Тренос» чи «Тринос»? Титул надписаний грецькими буквами. Книга польська, призначена для польських читачів — мабуть, вимова була Еразова, «Тренос».

Смотрицького-молодшого, що з'явився теж майже одночасно з другим збірником Вишенського — західним промінням його таланту Се останній в ряді сих релігійно-полемічних творів, можуть забарвлених літературною красою й громадським темпераментом, що становить нерв сього відродження. Польська мова книги, в ряду інших писань, як я свого часу мав нагоду запримітити¹, являється сумним симптомом того, що завдання сього відродженого культурного руху не були осягнені. Заходи коло піднесення української культури не встигли захопити верхів громадянства і притримати їх при своїй вірі і народності: вони відійшли, і щоб промовити до них, промовці мусили писати по-польськи. Але як твори українських письменників, продукти української школи і культури, звернені також до вчорашніх українців, такі писання мусять трактуватися в органічній зв'язку з іншою українською творчістю доби, на сторінках історії української літератури, незважаючи на їх мову. Влучно переложивши їх на тодішню українську мову, ми вернули б їх до дійсного їх джерела. Але в такому перекладі завсіди зостанеться щось гіпотетичне, тому подаємо витяги з них у сучасній мові, не притримуючись їх випадкового польського одіння.

Автор Максим, у чернецтві Мелетій Смотрицький, син звісного нам Герасима, подільського шляхтича й острозького діяча, постать як на свою вагу в культурнім житті наших все ще дуже мало вистудіювана як з літературного, так і з історичного боку². Родився він десь при кінці 1570-х років (при кінці 1620-х років рахує собі п'ятдесят літ, але очевид-

¹ Історія Укр. Руси. VI с 598—9.

² Автобіографічні відомості про себе подає сам Смотрицький, особливо в «Апології» (*Apologia peregrinatione do krajow wschodnych*, 1628, пер. Мартынова, Кирило-Мефодієвській Сборникъ, 1863 Широко використовуються поруч них біографічні вказівки православного памфлету з приводу переходу Смотрицького на унію (видр. Голубев у Київ. Епарх. Вѣдом., передруковано буде в VI томі сеї Іст. Літ). Пізніша біографія його, з уніатського становища, написана була владикою холмським *Як Сушею Saulus et Paulus Ruthenae Unionis, sanguine b. Iosaphati transformatus, sive Meletius Smotricscius, Romae 1666*, нове видання Мартинова Брюссель 1866, цинного дає мало Новіші начерки *W. Maciejowski. Pismennictwo Polskie od czasow pajdawniejszych*. III, 1852 s 455 дд *К Еленевский, Мелетій Смотрицький, Правосл. Обзорѣніе 1861 кн VI—VIII. Коялович, Литовская Церковная унія т. II, 1861 с. 139 дд Мартынов* — в передмові до «Апології» с. XXII дд. *И. Засадкевич. Мелетій Смотрицький какъ филологъ, в Київ. Унив. Изв. 1875*, і новіше окреме видання — *Одеса, 1883 П. Куліш. Изъ истории западно-русской церкви. Два отступника — Кунцевичъ и Смотрицький, Чтения въ обществѣ любителей дух просвѣщ. 1877. С. Голубев. Петр Могила I 1883, с. 92 дд. К. Харлампович. Западнорусскія православныя школы, 1898, с. 390 дд. П. Жукович Сеймовая борьба правосл. дворянства съ 1609 г., особл. вип. I і III, 1903 і 1906. К. Студинський —*

но — в круглій цифрі): Підростав у тих часах, коли його батько працював в острозьким гуртку, і його вихованцем, очевидно, став Кирила Лукаріса, висланця патр Мелетія — дуже освіченого чоловіка, що кількома наворотами жив в Острозі в 1590-х роках і кермував тутешніми науковими заняттями, він зве своїм учителем від молодих літ. Потім був висланий до віленської єзуїтської академії, а далі в ролі наставника молодого князя Соломирського виїхав за кордон і слухав виклади в Липську і Вітенберзі, «при гробі Лютера», як він висловлюється. Повернувши, оселився у Вільні й став учасником завзятої релігійної боротьби, що тоді там розгравалася — між Потієм, з одної сторони, і бувшим уніатським духовенством (що скинуло з себе зверхність Потія) та старим православним братством, — з другої¹. Смотрицький виступає в ній як літературний заступник братства. У своїй «Апології» він вичисляє кілька своїх протиуніатських писань сього часу², здебільшого затрачених, з виїмком «*Антиграфе*», чималого трактату, виданого безіменно в 1608 р у відповідь на два безіменні ж писання (правдоподібно Потієві): *Haeresiae* і *Harmonia*³. Він затутилований як твір

передм, V т Пам'яток подем письменства, 1906 *Е Макарушка* Грамматика М Смотрицького Льв 1918 *М Возняк* «Тренос» М Смотрицького (з нагоди тристалитнього ювілею), Діло, 1910, і розділ в його Іст Укр літератури II с 224—33 *А Осинский* Мелетий Смотрицкий, архієп полоцкий, Труды кiev дух ак 1912 і окремо *J. Tretjak* P Skarga. 1912, ст 288 дд *T. Grabowski* Ostatnie lata Meleciusza Smotryckiego (Księga Pamiętkowa ku czci B Orzechwiczа (Льв, 1916) Вичерпуючі праці як щодо літературної, так і громадської діяльності Смотрицького таки нема!

¹ Про сї події в мой Історії VI с 583 дд З уніатського становища описує їх брошура, мабуть, Потієва (вище), *Relacja y Uwazenie*, 1609 р (Пам пол письм с. 233 дд). Новіший перегляд у Жуковича Сейм боротьба до 1609 с 550 дд

² «Відоми мой «люкубраціи» проти писання, званого «Унія» (вище), проти «Розмови Берестянина з Братчиком», проти «Воскресшого Наливайка», проти «*Politika, Ignorantiae y nabozenstwo powo-cerkwian Wilenskich*» (с 105) Останне з вичислених тут писань се «*Антиграфе*», попередні невідомі. Про них Студинський, там же; як вказано було вище, він вважає писаннями М Смотрицького також надписане іменем Клірика Острозького Ак Харлампович вказав натомість на трактат без заголовку, Петерб Публ Бібл, пізншою рукою означений як автограф Смотрицького; ак Студинський видав його в Пам полем письм і випровадив час написання на р 1609, але висловив поважні й оправдані сумніви в тім, щоб він мав бути написаний Смотрицьким

³ ANTIГРАФН albo Odpowiedz na skrypt uszczypliwy przeciwko ludziom starozytney religiey Graeckiey, od apostatow cerkwie Wschodniey wydany, któremu tytuł «*Haeresiae, Ignorantiae y Politika popow y mieszczan bractwa Wilenskiego*» tak tez y na książkę, rychło potym ku objaśnieniu tegoż skryptu wydaną, nazwiskiem Harmonia Przez jednego brata bractwa cerkiewnego Wilenskiego religiey starozytney Graeckiey w poruyczą дана, w Wilnie roku 1608 Передм. в III т. Памятників подем літератури.

«одного братчика віленського», але своє авторство розкриває сам Смотрицький у своїй «Апології».

Се солідний твір, написаний діловито, здержливо і предметово, з чималою богословською ерудицією, але, з одного боку, малоцікавий він по творі Філалета, за котрим часто слідкує і до нього відкликається, закидаючи Потієві, що він у своїм «Антирризисі» не спромігся на скільки-небудь солідну відправу. З другого боку — зміст «Антиграфе» був покритий слідом «Треносом» самого Смотрицького: ті богословські трактати, з котрих складається «Антиграфе», увійшли до «Треноса», з докладнішим обґрунтуванням¹. Для характеристики сучасних відносин має деякий інтерес вступна присвята книги Янушеві Острозькому, з нагоди смерті його батька: складаючи найвищі похвали небіжчикові, автор і братство, очевидно, стараються можливо прихилити його сина, щоб він, незважаючи на свій перехід на латинство, заховав дещо з прихильності батька для православ'я. В апології православних не без інтересу виправдування від Потієвих закидів нелояльності супроти короля і уряду. Не позбавлені історично-побутової вартості різні історії з життя уніатської церкви, котрими Смотрицький відячується за «помовиска», розкинені на адресу православної в тих уніатських писаннях, що на них він відповідає. Цікаво, нарешті, порівнюючи з іншими писаннями острозького гуртка, бачити впливи спільних тем, спільних інтересів у сім творі і в писаннях старого покоління. Але літературного інтересу все се має мало. Нічого спільного з сатиричним балакунством першої відповіді Клірика, ні з патетизмом, що виступає там і виступить рік пізніше у самого Смотрицького в «Треносі».

«Тренос» здобув велику славу і розголос, але не стільки завдяки своїм літературним прикметам, скільки політичним обставинам. Він вийшов під час великої депресії православних. Польський уряд, у своїм бажанні вирятувати унію та її промотора Потія в дуже критичнім моменті (коли дійсно захиталось саме їх існування, наслідком повстання духовенства віленської митрополичої єпархії й енергійної підтримки православних посольською палатою сойму), справді пішов на все, переступивши всі межі конституційної

¹ Детальний розбір цих трактатів у новішій студії акад. Студинського, присвяченій «Антиграфе». АНТИГРАФН, полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р (Записки Наук тов ім Шевченка т. 141, 1925); він вказує, поруч великої залежності від «Апокрисиса», і меншої — від творів Зизані, також заподадливе черпання з нового єзуїтського курсу Белларміна, в меншій мірі — з кальвіністського трактату Любберта, що послужив джерелом для Зизані

законності, і всупереч соймовим постановам віддав віленську єпархію в повне розпорядження Потія. Роблячи се, очевидно, відчував і сам, наскільки обгострив ситуацію, і особливо йому неприємно було, що вона могла викликати прикре враження в закордоннім православнім світі, саме коли робилися заходи коло об'єднання під польською короною земель великоросійських з українськими і білоруськими (якраз літом 1610 р. йшли переговори про вибір польського королевича і престолонаслідника Володислава на московське царство).

Чисто літературний твір, в котрім не було нічого більше, як тільки те, що православна церква плакала ся з приводу відступництва своїх синів і робила докори за се Потієві як головному проповідникові сього відступництва, був проголошений урядом небезпечним політичним вчинком, актом політичної зради,— хоча в дійсності він міг вважатися скорше виявом безрадности православних, їх протрації, упадку енергії і витривалості. В книзі не було ні сліду якоїсь опозиції урядові, критики його поступовання, погроз супротивленням чи політичною боротьбою, як в «Апокризисі» й інших писаннях. Вона відкривала внутрішню слабкість і безпомічність православних, через дезерцію магнатства й шляхти, і не вказувала ніякого реального виходу, ніякого плану дальшої акції. Але навіть плач і цілком безплідні нарікання на адресу апостатів здавались, видко, небезпечними тим, що хотіли мертвого мовчання, безоглядної покори і повної капітуляції. Книгу велено конфіскувати, спалити всі захоплені примірники, а ті, які б зацілпили, під високою карою заборонено купувати і продавати. Авторів і видавців наказано арештувати. В результаті православні стали цінити зацілпі примірники як дорогоцінність, за котру готові були пролити кров, а по смерті казали вкладати їм до труни, величали автора як нового Златоустого, відродителя православ'я і под. Пишуть се, щоправда, уніати, в тім числі і сам Смотрицький після свого переходу на унію, не без гадки, може, підняти якнайвище значення сього факту переходу. Але се не підлягає сумніву, що твір перейшов в потомство з репутацією значно підвищеною і цинився не стільки за свої літературні прикмети, скільки за сенсацію, ним здобуту, і коли навіть нинішні дослідники часом оцінюють його як щось найбільше, що лишило по собі те старе полемічне письменство, то тут теж дають себе відчувати пережитки сенсації XVII віку: се безсумнівне перебільшення!

«Тренос» має свої гарні патетичні місця, але тільки місця, і вони не можуть іти навіть у порівняння з кращими місцями Вишенського. Він має свої інтересні, доволі сильні по-

лемічні сторінки, — але вони не можуть витримати порівняння з «Апокризисом». Пікантні його вибірки з латинських сатир і інвектив на папство, — але наша полеміка видвигнула проти нього далеко тяжчі калібри. В цілості ж сі «ляменти» — коли їх читати за порядком — стають нуднувати, а головню — в цілості книги не відчувається тої внутрішньої самопевності, непохитності й свідомості, котру ми бачимо чи у старого Смотрицького, чи у Вишенського, чи в «Пересторозі». Се замітний, гарний твір, який з честю закінчує ланцюг талановитих творів, нами вище розглянутих. Але він не підіймається над ними, як перша збірка Вишенського. Ані порівняння з нею «Тренос» витримати не може!

В своїм літературнім характері «Тренос» — се наше традиційне голосіння, стільки разів використовуване в нашій літературі, що воно стає немов національною нашою літературною формою. Бачили ми його і в літературі першого відродження — у Герасима Смотрицького, у Клірика Острозького — і у Вишенського, тільки в інших тонах! Мелетій Смотрицький задумав вложити в сю форму цілу книгу — не тільки ліричні її часті, але й полемічні, і чисто теологічні. Се не вийшло дуже щасливо, хоч у кожному разі було оригінально! Книга зветься «Тренос, або лемент єдиної вселенської апостольської Східної Церкви, з поясненням догматів віри, перше з грецького на слов'янське, а тепер з слов'янського на польське переложений Теофілом Ортологом, тої ж святої Східної Церкви сином»¹. Близьче се титул першого розділу, що дійсно від початку до кінця витриманий в тоні плачу. Він зветься «розділ I, в котрім замикається лемент або нарікання св. Східної Церкви на синів виродків». Але, як я сказав, автор постарався провести сей провідний мотив: голосіння матері, що лементує, докоряє недобрим дітям, що її покинули, і навчає вірних, що при ній zostалися, — через увесь твір, так що «Лемент» — се не назва першого тільки розділу, перенесена на цілість, а ідея цілої книги. Другий розділ «замикає в собі напаминання Східної Церкви синові, що її покинув з іншими разом» (Потієві). Третій починається словами Церкви-Матері, зверненими до того ж сина-апостата («ше на одно питання, дай відповідь, сину ..»). Всі дальші «трактати», як їх автор називає, — се пояснення тої ж Матері (л. 69). Вона виказує

¹ ΘΡΗΝΟΣ to jest Lament iedynej s Powszechney Apostolskiej Wschodney Cerkwie, z obraszeniem Dogmat Wiary Pierwey z Graeckiego na Slowiński, a teraz z Slowińskiego na polski przelozony Przez Theophila Orthologa, Teyze swiętey Wschodney Cerkwie Syna W Wilnie Roku Panskiego 1610. Мале кварто, нenum. карток 5 і 10 і нум. 218.

синові, чи «утекшій і відлученій овецьці», всі хиби тої «мачухи», що на неї він проміняв свої рідну матір, і на кінці ще раз покликає його до повороту (л. 207). За тим наступає виклад правдивої, православної віри устами тої ж Матері — «Катихизм, або сумарій, короткий збір віри і обрядів св. Сх. Церкви» (л. 208). Та після перших двох розділів сей мотив стає все більше формальною рамкою викладу і затрачує всяку художню вартість — переходить у просту схему.

Відкриває книгу присвята знаному вже нам меценатові кн. Михайлу Вишневецькому (на той час старості овруцькому), з образком герба Корибутів-Вишневецьких і коротким віршем сьому гербові. Автор — «Ортолог» вихвалює постійність у вірі сього роду, висловлює надію, що й надалі представник його, «не найменший стовп Східної Церкви», не покине її — не злакомить на римську славу. Потім передмова до читача, де пояснюються мотиви і завдання сеї книги: автор хоче вяснити читачеві, за помічю непохитних церковних авторитетів, котра церква правдива і котрої належить триматися в теперешнім розділі і замішанні. Має на оці особливо останні писання — «якогось Наливайка» і «Relatia u Uwazenie» — повні обридливих вигадок і брехень на православних, духовного і світського стану людей, включно до обвинувачення в зв'язках з неприятельськими державами. На адресу їх анонімного автора вибухає він гнівними словами, дивуючись, як його земля не пожерла живого, коли він писав свої «грубі і брехливі вигадки». Очевидно, має на гадці Потія, і властиво до Потія як головного автора всього розділу і замішання передусім звернена вся полемічна частина сеї книги і всі поклики і благання до повороту до православної церкви — особливо виразні в розділі другім.

Розділ перший, як я сказав, містить властиве «голосіння» церкви, справді досить близьке до наших плачів: тому я ділю його на синтактичні стихи, відповідно до складу народних голосінь:

Горе мині бідний,
горе нещасній,
ах — з усіх сторін ограбований,
на світову ганьбу мого тіла з усіх риз оголений!
Горе незносимими тягарями обтяжений:
руки в оковах,
ярмо на шиї,
пута на ногах,
ланцюх на крижах (бедрах),
меч над головою обосічний,
вода під ногами глибока,
огонь по боках — невгасимий,
зусюду крики,
зусюду страх,

зусюду переслідування!
Біда в містах і селах,
біда в полях і дібровах,
біда в горах і пропастях земних!
Нема ніде місця спокійного,
ані пробутку безпечного!
День в болях і ранах,
ніч в стогоні і згханню!
Літо гаряче що аж мліти,
зима морозна — аж до смерті!
Мизерну наготу терплю,
до смерті переслідують мене!
Перед тим гарна і богата,
тепер зогиджена і убога!
Колись королева всьому світові мила,
тепер усіма зневажена і загнана!
Все по живе всякі народи і всі мешканці землі до мене
приступить,

послухайте голосу мого,
пізнаєте, чим була я, і подивуйтеся!
Посміховиськом світові тепер я стала,
а перед тим людям і ангелам була дивуванням.
Прекрасна була перед усіма,
люба і мила, гарна, як зоря рання на сході,
красна як місяць,
визначна як сонце,
одиначка у матері своєї,
вибрана у родительки моєї,
єдина чиста голубиця,
непорочна, нічим не змазана, не покаляна.
Олій розляний — ім'я моє,
джерело вод живих прізвище
Побачивши мене, доньки Сіону найблагословенною королевою

називали.

Коротко сказавши — між доньками Сіону була я як Єрусалим
між усіма містами жидівськими;
що ллія між тернем — була я між дівчатами.
Задля тої краси забажав цар уроди моєї,
кращий над сини людські,
а полюбивши вічним подружним зв'язком з собою зв'язав.
Діток родила і виховала — але ті мене виріклися,
стали мині посміхом і докором!
Роздягли мене з шат моїх — і наго мене з дому мого вигнали,
забрали оздобу тіла мого, і красу голови моєї взяла
Що ж іще? В день і ночі замишляють на бідну душу мою
і про згубу мою неустанно думають!
Ви, що стоїте передо мною,
ви, що дивитеся на мене,—
послухайте і подумайте — чи єсть де біль, як біль мій?
чи єсть де смуток і жаль, як журба моя?
Діток родила і виховала — а вони мене виріклися,
і стали мині упадком —
тому сижу тепер як одна з удів голосячих!
Колись пані Сходу сонця і Заходу, Полудня і країв
Північних,
вдень і вночі плачу,
і сльози по щоках моїх, як річні потоки, течуть,

а нема кому мене потшити:
всі мене одбігли,
всі погордили,
родичі мої далеко від мене,
приятелі мої неприятелями стали,
сини мої, гадючому позавидувавши племені,
утробу мою заразливими жалами жалять!
Слухайте моєї жалісної повісти всі народи,
візьміть в уха всі, що в кругу світу живете:
Сини й доньки, котрих я родила, покинули мене,
пішли за тою, що ними не боліла,
аби збитком товщу і насититися!
Священики мої посліпли,
пастирі мої (не думаючи, що тут про душу йде!) поміли,
старці мої подурили,
молодики мої здичили,
доньки мої в розпусту вдалися,
і всі одним замислом — Бога і правду його занедбавши, на
душу мою сприсяглися (л 1—2).

Ах, тяжко мині на правду, з тим непокірним потомством,
з тим ідовитим гадючим племенем тяжко!
хто ж поділить зо мною ті болі,
хто мині плакати не допоможе?
Сини родила і виховала, а вони мене виріклися
і ідовиті жала язиків своїх на мене повистромляли,
ті перші посланців і слуг слухати не хотіли¹,
а тепер сам господар прийшов, сам кличе і учить,
аби обтяжені гріхами в нім полекші шукали і в нім пробували,
і йому тим охотніший послух відданий мав бути, чим голос
господаря над голос слуг важніший,—
що ж на то ті виродки — за єгипетськими казанами і
часником уганяти воліли²,
ниж до свого господаря ставитися, що на коштовну вечерю їх кликав!
Де тепер ті часи, в котрих я мучеників родила?
Де ті літа, коли я справедливих і побожних в дому своїм ховала?
Де ті благословенні вселенські учителі — апостоли?
Де їх не ложні послідувателі, пастирі й учителі? (л 3)
О гідна похвали віра ваша, о серце, повне любови і мисли!
Де ж тепер той Василій — за особливі про стадо Христове
старанне і пильність великим названий?
Де Амвросій медіолянський єпископ,
й Іван св., за золоторечиві потоки небесної проповіді
покути Золотоустим найменований?
Де Єронім богоданих писань товмач надзвичайний?
Де ж Кипріян, де Августин — пильні розпорешувачі єретичних плевел?
той безбожного Новата, сей лживого Пелагія єретика,
пробивши стрілами св. Письма, клятві піддали!
Де олександрійські патріярхи Атанасій і Кирил
і Григорій назанський єпископ — мужні лицарі свого Отця
і чуйні мої заступники,
ясносвітлячі світла трьох перших святих вселенських соборів,

¹ Натяк на євангельську притчу — Мат 11, як зазначено збоку

² Натяк на оповідання Біблі про жидівські нарікання в пустині

що Арія, Македонія і Несторія, лукавих ересіархів з їх
прихильниками євангельским мечем посікли
і, виклявши за їх еретиче богохульство, у власть Сатань віддали?
Нехай би кождий з них, не вважаючи на облича людські
і не оглядаючись нітрохи на особи і стани,
сміло заступили Матір свою, котрій вони душі свої мужно
віддали, перед нинішніми еретиками,
що її в день і ночі непокоять,
і рекли
«Наказує вам Дух Св., прокляті арієві сектярі, повохрещенці,
аби ви синові божому, праворуч Бога Отця сидячому, слави
предвчної єдиносущности більше не уймали. .
(л 4—5).

Де ж і ти ще ясногорючі світла Західної церкви.
Гелясій і Лев, святі єпископи римські,
нехай би високістю маєстату свого і повагою в церковніх
справах посварили теперішніх єпискотів¹,
що позасідавши їх столицю, ламають закони і заповіді
Христові під лад своєї шумної пихи, нехай би казали:
«Нехай замкне вам уста Господь Ісусе, люде гріха, сини
погибели, що противитесь Богові і виноситесь над усе,
що зовуть Богом або за що Бога славлять,
«що засівши церкву божу, як боги, незможно піднялись на
святину Тайної вечері господньої
і відбираєте невинним душам людським кашу найдорожчої
крови його, а з ним і наслідство вічного живота²,
і вашого лукавого Аристотелевого розуму духом³ противитесь
Господеві Христові,
що подаючи хліб рік «Се тіло моє», а подаючи чашу «Се кров
моя» —
наче б він не мудро вчинив, а самі, дурні будучи, взявши до рук сам
оден хліб, навпаки кажете: «Се тіло і кров моя» (л 5 об)
Таких я в теперішніх часах потребує синів, котрі б, не оглядаючись
нітрохи на особи, ганьбили б Бога хулящих,
і звернувши поважне лице своє до рідної братії, смливо
карали за їх непорядне життє —
«Не подобає вам,— мовляв, розумного стада Христового стада
пастирі й учителі,
коли вашій чуйности і вірности доручена улюблениця Сина Божого,—
бути тільки іменем пастирями, в річи самій хижаками,
провадячи самим лихе життє і дозволяючи непорядно жити
тим, що вам доручені!» (л 6).
«Ви, княжата і вельможі, судить судом божим поврених вам підданих,
уважаючи, аби не прийшлося вам тим самим судом засудженими бути!
Не вкладайте на них великої данини,
знаючи, що вам Господь весь довг дарував і чинш за вас заплатив!
А що робите в таинности, не кажіть «хто ж нас бачить?»
бо отець ваш небесний все бачить і все що хочете зробити!
Ви архисвященники і священники, пастирі і учителі овець
розумного стада Христового,

¹ Гра слів — зам єпископи єпискоти, архі-скоти, як нижче

² Тежа, що розвивається нижче в VIII розділі,— «про відкинення чаш».

³ І Смотрицький повторює сю антиаристотельську тезу!

стійте і не хитайтеся в дарований вам од Бога вірі . » (л 8).

Горе мині, нещасливій, що сини породила на біль собі і доньки на рани!
Краще було мині безпотомній жити, ніж на такі густі загони

безбожників дивитись!

Краще на правду було б і м не родитись, ніж, родившись,
вичну погибель в спадщину дістати, в котрій лекше

Буде Содомі й Гоморі, ніж їм!
Бо слуга, що знає волю господаря свого і не чинить її,
не мало карою буде караний!

О архи-священники і священники, учителі й пастирі овець Отця вашого,
доки нікими бути хочете?

Не досить вам молока і вовну, що її дерете?

Кров п'єте, а м'ясо на їжу крукам і вовкам кидаєте!

Самі поміли, а иншим мовити забороняєте!

Чи стільки то овець в овчарні церковній недавніх часів було?

і чи стільки роду божого в заряд і справованне вам
подано? . (л. 12).

Через них прийшов на мене голод — не хліба, а слова божого,

не спрага води, але жага євангельської проповіді!

Не стало у мене пророка і учителя,

не стало вождя і пастиря —

богато тепер пастирів іменем, а мало ділом!

Бо теперішні пастирі розумного стада Христового

ледви чи й над нерозумним стадом ослів годні бути показались би!

Більше! не пастирі се, а вовки хижі,

не вожди, а льви голодні,

що одні вівці самі без милосердя пожирають,

а другими зміни пащі без милости затикають!

О нещасливе стадо! чи може бути пастирем і учителем той,

що сам ніколи не вчився!

Котрий не знає, що Богові повинен, ані що ближньому своєму?

А що вже повіреним йому вівцям?

Котрий з дитячих літ не наукою св Письма, а иншою якоюсь,

духовному станові непотрібною справою займався,

або в безділлю молодий вік тратив,

а коли докучив йому недостаток в поживі і одежі, і нужда

почала йому шию крутити, проповідувати взявся —

не знаючи, що то є проповідь,

а ні розумючи, як виконувати її належить!

Одні з корчом, другі з двору,

ті з війська, а декотрі з поборів,

без усякого вибору і без всякого доброго свідoctва,

за поміччю золота і срібла до божого дому вдерлись! ¹

Тому не диво, що з соромом з нього яко негідні повипадали,

і апостатами правди божої, а зрадниками повіреного їм стада

стали! . (л 13).

Ох той непорядний, переіначений, безбожний звичай рукоположення!

«Рук ні на кого не полагай», апостол каже

(наступають цитати).

Мої ж теперішні єпископи і архієпископи все те апостольське

поученне за себе закинули

¹ Теми Вишенського — див вище.

і ногами непорядку, бажанням срібла засліплені і потоптали!
Той тепер мудрий і дотепний священик, котрий має з чого, —
як його від справ церковних віддалять, єпископові
свому уділити, аби його назад привернено¹.

Горе мині, недбалим робітникам поручений!
Ой мині, в опіку ненаситних лакомців поданий!
Горе і вам, що продаєте, і вам, що купуєте дар св Духа!
серебро ваше буде вам на згубу!

Не хочете знати правди — не хочете бачити й неправди!
Не хочете розуміти, відки ті, що вам дають, добувають,
яким промислом багатіють!
Молоко доять у овець, вовну стрижуть, шкуру луплять і продають,
самі їх мясом годуються,
кров'ю напиваються,

і вам з обильности м'яс тих і надміру невинної крові уділяють
Осквернителі, а не учителі; — гасителі, а не світильники,
обманці, а не пастирі; архи-скоти, а не архієпископи!²
Переступили съте закон волі божої;

одурили душі свої проклятою сьогосвітньою мамоною,
спокусили приправленою машкарою невинні Христові вівці,
затемнили заразливим своїм недбальством євангельську світу ясність!
О єпископи, єпископи, — сини, що погородили Батьком і Матір'ю,
дти, породжені і виховані в палатах царських, а тепер до
корчем і буд своєю волею приваблені!

Доки сном лнивства спати будете?
доки ледачости, недбальства з очей своїх не зітрете?
Прийдіть до вод чотире-течійних євангельських потоків і
обмийте болото простоти розуму вашого! (л 14).

Чи ще не досить вам тої неоціненої утрати, котру я за
вашим недбальством поношу —
таку велику згубу золота, срібла, перел і каміння дорогого,
котрим я Отцем вашим, тому кільканадесять літ, як найслав-
ніша цариця прикрашена була?

Де тепер той, безцінний камінець — карбункул, як світильник світячий,
що його я між перлами, як сонце між зорями, в короні
голови моєї носила —
дім княжат Острозьких, що блиском світлости старої віри
своєї над усі інші світив?

Де інші дорогі й рівно безцінні тої ж корони каміння —
славні доми руських князів — неоцінені сапфіри, безцінні діаманти
княжата Слуцькі, Заславські, Збараські,
Вишневецькі, Сангушки, Чорторійські,
Пронські, Ружинські, Соломирецькі,
Головчинські, Крошинські, Масальські,
Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини

й інші без числа, котрі вичисляти по одному було б довго!
Де по-при них інші неоцінені мої клейноти —
родовиті, мовлю, славні, великомисленні, сильні й давні доми по
всім світі
голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу Російського —

¹ На боці: звичай рукоположення теперешніх єпископів-відступників

² В оригіналі гра слів o talpy a nie lampy, Impostores a nie Pastores, Epuscoti a nie episcopi.

Ходкевичі, Глбовичі, Кишки,
 Сопги, Дорогостайські, Войни,
 Воловичі, Зеновичі, Паці,
 Халецькі, Тишкевичі, Корсаки,
 Хребтовичі, Тризни, Горностаї,
 Бокії, Мишки, Гойські,
 Семашки, Гулевичі, Ярмолинські,
 Чолганські, Калиновські, Кирдеї,
 Загоровські, Мелешки, Боговигини,
 Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії й інші?
 Не згадую широкої і коштовної шати моєї —
 в границях Російської землі князівств і повітів нечисленними
 перлами і різнобарвними каміннями убраної,
 котрою я повсякчас прикрашалась!
 То-сьте мене, злочинці, з такої дорогої шати обдерли,
 над бідним моїм тілом, з котрого ви всі вийшли, посміхами
 й глузуваннями знущаетесь!
 Але проклят всякий, хто відкриває на зневагу наготу матері своєї!
 прокляті й ви, що з нагоди моєї посмиваєтесь і тишитесь!..
 Ані життє, ані обичаї, ані ходження, ні одінне — священників
 в вас не показують.
 Ні мудрість, ні наука, ні розмова про священне й пастирство
 ваше не свідчать.
 Ви в життю корчмарі і купці,
 в обичаях домолежні,
 в розмові неуки,
 в ходженню лукаві лиси,
 в одінню хижі вовки!
 Що про прикмети розуму вашого скажу?
 Мудрість ваша, наука, розмова — дурні, пусті й розпунстні!
 Заняття — брудні, і в них ви самі й ті, що вам потрапляють,—
 гинете . (л. 15).

В сих інвективах відчуваються відгомони філіппік Вишенського, як сам мотив голосіння нагадує подібні мотиви в острозьких писаннях старого Смотрицького. Кінцева молитва, що замикає «Лямент», комбінує ті ж біблійні мотиви, що наведена вище молитва Клірика. Незважаючи на свою широку освіту, котрою не міг похвалитись ніхто більше з звисних нам тодішніх українських письменників,— Смотрицький в сім творі, як і в попереднім, являється типовим представником школи, традиції¹, витвореної трьома десятиліттями відродження. Безсумнівний літературний таланти давали йому змогу відсвіжити літературний скарб, внести до нього нові образи й гадки. В тих витягах, які я отсе подав, є інтересні мотиви й образи,— але в цілості сей «лямент» — котрого я ледве четверту частину тут подав (він займає 21 картку. коло 55 тисяч знаків),— він все-таки досить

¹ Включно до відказування на «Аристотелів розум» — вище, л. 5.

розтягнений і знуджує читача своєю безплановістю і повтореннями.

З дальших розділів сильне враження мусила робити подана (в III розділі) критика «Костянтинового Дару»: папської легенди, що обгрунтовувала політичні претензії пап наданням ц.с. Костянтина папі Сильвестрові. Далі — в розд. IV вибірка цитат з латинських поетів і богословів, що осуджують і оплакують моральний упадок Рима і папства. Автор наводить їх в оригіналах і в польських перекладах, латинські вірші — в добрих, але занадто своєрідних польських віршах. Відкриває їх такий уривок Петрарки (я в перекладі своїм тримаюся більше польського тексту, бо він, очевидно, був призначений для читачів):

Рим джерело нещастя, дом гніву повний, школа ересей, змінливий храм сект —

Ти був Римом, став фальшивим Вавилоном,
З котрого стільки смутку несеться у всі сторони!
Мати обманств, найчорніша в'язниця для добрих,
покров і пильна мамка неправди!
Пекло для живих і в будуччині велике диво,
коли не знищить тебе гнів Христа!
В убожестві й чистоті положені були твої підвалини,
але ти їх нащиш рогами своєї гордості.

В дальшій, напр., такий переклад з Баптисти Мантуанського:

Риме, чому шалієш і тишишся кровю,
ладиш погибельні стріли на невинних?
По що твоя плоха голова підіймає божевільні замисли
і не може заспокоїтись твоя ветха старість!
Зчаста підіймаєш війну між братами,
свариш батьків з їх власними дітьми,
не дбаєш про право і справедливість,
не боїшся ні Бога, ні пекельного порога!
Коли б хотів я все вичислити — часу б не стало,
стільки в тобі тобою злого збудувалось
Марс був Римові батьком, а дика вовчиця
своїм молоком виховала свого наслідника!
Хто хоче вести побожне життя, мусить уткати з Риму
все там вільно тільки не бути добрим!

І з того ж «Фастів»:

Тяжкою трутиною заражена Римська курія
і розливає заразу всюди!
Віра там задавлена і вигнана звідти,
віддана на жир кровожадним народам! і т. д.

Шість трактатів розбирають спірні між католиками і православними пункти: походження св. Духа (найбільший розміром), квашений чи неквашений хліб, чистилище, папська влада над церквою, «одкинення чаші», молитва до святих. Вістря полеміки звернене сим разом проти курсу Бєларміна, а за джерело аргументів між іншим широко служить книга Любберта¹. Закінчує книгу «катехизм», вложений в уста Матері Церкви.

Сучасна сатира: промова Мелешка. Релігійно-полемічні писання, розглянуті в попереднім, се руховий нерв літературної продукції сеї доби. В порівнянні з іншим матеріалом вони й заховалися краще, почасти були друковані, а не друковані — пильніш переховані, і через те все і в нашім огляді зайняли головне місце. Але розбуджена літературна творчість не обмежувалась ними! Сатиричний елемент, напр., що такою сильною течією вливався до них, проявляв себе і самостійно. Щасливо захований сатиричний образок старосвітського білорусько-українського життя в формі соймової промови смоленського каштеляна Івана Мелешка дає приклад таких сатиричних писань, без сумніву, не рідких, але — не цінених як щось вікопомне і варте заховання для будучих поколінь і тому затрачених майже без останку. «Промови Мелешка» чомусь пощастило: маємо її в оригінальнім українським тексті, приправленим місцями під білоруську вимову (гетый, гетакый, кали, няколи, ласкавыя паны, ваяєт, вядомаго), хоч основа твору явно українська. Маємо і в польським перекладі, з іншої редакції — значно відмінної². Видко, що «промова» була популярна: перероблялась і доповнялась різними гумористичними подробицями. В усіх виданнях вона носить назву промови Івана Мелешка, каштеляна смоленського, на соймі 1589 р., і звичайно ся дата приймається як час зложення сеї сатири; але не знати, чи сей напис належить її протографові. Правда, на підтвердження вказують, що на соймі 1589 р. дійсно досить говори-

¹ Див ак Студинського студію про «Антиграфе» с 38

² Польський текст опублікував у 1822 р Немцевич у своїй збірці *Zbiór ramiętnikow o dawnej Polsce* в т. II, під заголовком «Цікава мова я. в Івана Мелешка каштеляна смоленського говорена на соймі в Варшаві за короля Жигимонта III в р 1589» з приміткою з рукопису гр. Йосифа Сераковського Український текст з архіву Хребтовичів у Щорсах видрукував у польській транскрипції в 1851 р Вишневський в VIII т своєї «Історії польської літератури» (с 480) Доволі близький текст надрукував потім Костомаров у 1865 р в II т «Актвъ относ къ истории Южной и Западной России», без усякого пояснення, звідки він його взяв, заголовок доданий